

Асанов Ж.А.

ЖАЙЫТТАРДЫН ЭФФЕКТИВДҮҮЛҮГҮНҮН МЕТО ДОЛОГИЯЛЫК ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК КӨЙГӨЙЛӨРҮ

(Нарын регионунун мисалында)

Аннотация: жайыттарды колдонуунун натыйжалуулугунун методологиясы берилген. Экономикалык натыйжалуулуктун көрсөткүчтөрүнүн илимий далилдүү системасы түзүлгөн. Жайыттарды натыйжалуу пайдаланууну жогорулатуу максатында практикалык иш-тажрыйбасынан конкреттүү мисалдары жана эсеп-кысаптары менен чагылдырылган.

Экономика илиминин көрүнүктүү окумуштуу-классиктери коомдук өндүрүштүн жана жер ресурстарын пайдалануунун натыйжалуулугун билдирген жалпылочу көрсөткүчтөрдүн эң негизгилеринин бири катары “эмгектин өндүрүмдүүлүгүн” белгилеп кетишкен. Бирок, жер тоюттарын, анын ичинен жайыттарын пайдаланууда эмгектин өндүрүмдүүлүгү көрсөткүчү “коомдун ресурстарын элдин керектөөсүнө жана тиричилигине эң жогорку деңгээлде пайдаланууну” камсыз кыла албайт жана практикалык эсеп – кысап ишинде көп кыйынчылыктарды жаратат деп келишкен. Ошондуктан, окумуштуулар, натыйжалуулуктун көрсөткүчү болуп бир эле көрсөткүч аныктай албасын түшүнүшүп, көрсөткүчтөрдүн системасын изилдешкен. Бул жерде белгилеп кетчүү нерсе, көрсөткүчтөрдүн системасын түзүүдө, алардын функциялык байланыштарын аныктоо жана формалдаштыруу негизги көйгөй болуп эсептелет.

Экономикалык натыйжалуулуктун көрсөткүчтөрүнүн илимий далилдүү системасын түзүү көйгөйү төмөнкү негизги суроолорго жооп бере алат:

- Эмгектин өндүрүмдүүлүгүнө фонд кайтарымынын тийгизген таасири;
- Алынган инвестициялардын эффективдүүлүгүнүн ресурстарга көз карандылыгынын даражасы (артыкча фонд кайтарымына капиталдык салымдын көлөмүнүн таасири);
- Натыйжалуулуктук көрсөткүчтөрү менен өндүрүштүн тармактарынын техника-экономикалык көрсөткүчтөрү менен байланыштын тыгыздыгы (айрыкча, орнотмо жабдуулардын кубаттуулугу, пайдалануу кыймылдын коэффициенти, иштөө мезгилинин гарантиясы жана башкалар менен).

Ресурстарды пайдалануунун натыйжалуулугунун көрсөткүчтөрүнүн системасында, негизги көрсөткүч болуп эмгектин өндүрүмдүүлүгү менен фонд кайтарымынын синтези түзөт жана бул көрсөткүч эффективдүүлүктүн жалпылоочу көрсөткүчү боло алат.

Кыргызстандын окумуштуу экономистери жерди пайдалануунун эффективдүүлүгүнүн, артыкча жайыт маселесинин ар кандай көйгөйлөрүнүн изилдөөгө өзүлөрүнүн салымын кошушту.

Алардын ичинен: академик А.М.Мамытов, КРИУА корреспондент мүчөсү А.У.Орузбаев, экономика илиминин докторлору, профессорлор Д.С.Лайлиев, Ш.М.Мусакожоев, А.М.Молдокулов, М.Б.Балбаков, К.А.Абдымаликов, Д.К.Омуралиева, экономика илиминин кандидаттары, доценттери А.К.Куканов, Эсенбаев жана башкалардын эмгектери зор. Мисалы, А.М.Мамытовдун жетекчилиги астында, жайыттарды жана чөп чабынды жерлердин техника-экономикалык абалынын деңгээлин, жердин кыртышынын геоботаникасынын картасына катмарлаштыруу ыкмасы менен аныктаган. Ошонун натыйжасында, өсүмдүктөрдүн түшүмдүүлүгүн баалоо баллдарынын байланыштарынын негизинде жайыттардын жана чөп чабылчу жерлердин түрлөрүнүн группасын класстарга бөлүштүргөн:

I класс – 80ден 100 чейинки баалочу, тоют бирдиги боюнча балл алган, эң жогорку деңгээлдеги дүң тоют бирдигин камтыган, жерлердин түшүмдүүлүк түрүнө жараша группаларды бириктирген, чыктуу ар кандай: беде, сулууга, бетеге, шыбакча ж.б. өсө турган кара топурактуу, субальпылык кыртыштуу жерлер кирет. Көбүнчө бул жерлер жалпы жайыт катары колдонулат.

II класс – 60тан 80 чейинки тоют бирдигинин негизги балл алган, орто гумустуу, кара топурактуу тоолуу, адырлуу, өрөөн-талаа субальпылык кыртыштуу чөп чабылуучу жерлер жана жайыттар. Бул жерлер көбүнчө жайыт катары колдонулат.

III класс – 40тан 60 баллга чейин бааланган, чала торфтуу шалбалуу кыртыштуу тоо этегинде, бөксөлөрдө, адырларда жана талаа-түстө жайгашкан жайыттар. Буга көбүнчө ички жайыттар кирет. Ошондуктан көбүнчө жазгы-күзгү жайыттар катары колдонулат, Кээде жайкы жайыт катары кездешет.

IV класс – 20 дан 40 баллга чейин, тоют бирдиги боюнча бааланган шалбаа, боз топурактуу талаа кыртыштуу жайыттар кирет. Жылдын төрт мезгилдеринде малды жайып, колдонсо болот.

V класс – 1 ден 20 баллга чейин түшүмдүүлүгү эң аз жайыттар кирет. Жыл мезгилинин кыш, күз, жаз айларында жайыт катары колдонула турган көгүш-күрөң, ачык-күрөң, боз топурактуу, чөлдүү, жарым чөлдүү жерлер пайдаланылат.

Мындай бөлүштүрүү жерге экономикалык баа берүү менен бирге жайыттарды пайдалануунун натыйжалуулугун эсептеп, анализдөөгө көмөкчү боло алат. Теориялык жактан караганда экономикалык натыйжалуулуктун көрсөткүчтөрүнүн системасын түзүүдө, өлкөнүн, чарба тармактарынын, региондордун, жада калса айыл аймактарынын өнүгүү стратегиясына бирдиктүү деңгээлинин жана стратегиясынын принцибинде ишке ашат.

Жайыттарды пайдалануунун экономикалык натыйжалуулугу натуралдык жана нарк көрсөткүчтөр системасы менен мүнөздөлөт. Алардын негизгилери төмөндөгүдөй:

-дүң продукциялардын көлөмү, сом;

-дүң жана таза кирешенин көлөмү, сом;

-айыл чарбасынын жана тоют азыктарынын түшүмдүүлүгү, тонна;

-бир гектарга эсептегенде дүң продуктусунун жалпы жана таза кирешесинин, пайдасынын наркы, 1 га. сом;

- малдардын жайлоого чыккан убакытта алган кошумча салмагы, кг;

- жайыт жерлерге сарпталган чыгымдардын акталышы, сом;

- жайыттын 1 га аянтынан алынган киреше, сом;

- чыгымдарды кайтаруу деңгээли (рентабилдүүлүк), %;

- жерден алынуучу киреше (рента), сом;

- тоюттардын өздүк наркы, сом;

- фонд кайрымы, сом;

- эмгекке жумшалган чыгымдар (1га жайытка), норма саат же сом, ж.б.у.с.

Жайыттарды пайдалануунун эффективдүүлүгүн эсептөөдө төмөнкүдөй кошумча көрсөткүчтөрдү пайдаланса да, системалаштырса да болот:

- айыл чарбасына жарактуу (чөп чабын, жайыт, жайлоо) жерлерди, инновациялык интенсивдик айыл чарба өндүрүшүнө айлануунун даражасы, %;

- жайыттарды пайдалануунун даражасынын көрсөткүчү, %.

Жайыттарды натыйжалуу пайдалануунун көрсөткүчү интенсивдүүлүктүн салыштырма көлөмү менен көрсөтүлөт. Мисалы: малдын санынын сыйымдыгы менен айыл чарбасына жарактуу жердин аянтынын катышы, 100 гадан өндүрүлгөн айыл чарба продукциясы, ж.б.

Жайыттарды пайдалануунун натыйжалуулугун изилдеп жатканда, төмөндөгү тыянактарды эске алуу керек:

- эгерде жайыттар ар кайсы тармактарда, чарбада пайдаланса, эффективдүүлүктүн көрсөткүчтөрү да ар башкача болот. Мисалы: айыл чарбасында бул көрсөткүч 1 га жердин аянтынан чыгарылган продукциянын көлөмүнө барабар, ал эми курулушта бул көрсөткүч - имараттын сыйымдыгына жана бийиктигине жараша аныктайт.

- жайыттарды пайдалануунун натыйжалуулугун, социалдык – экономикалык аракеттердин натыйжасында өндүрүлгөн продукциялардын жана айлана – чөйрөгө, табиятка тийгизген экологиялык факторлорунун жыйынтыктарын баардык тараптан баалагандан кийин аныктаса болот.

- экономикалык натыйжалуулукту аныктоодо коомчулук пайдаланып жаткан заттарды жана аны алууга кеткен чыгымдарды эске алуу зарыл. Кыскасы натыйжалуулуктун көрсөткүчтөрүнүн саны да, сапаты да кандай эмгек менен табылаарын билүү зарыл.

Кыргызстанда, айрыкча Нарын регионунда айыл чарбасына керектүү жайыттардын аянтынын салыштырмалуу көбүрөөк болушу (95%), кайра иштетүү өнөр жайына чийки заттар (сырье) менен камсыз кылууда, ал эми калкты тамак – аш азыктары менен толуктоосунда чоң роль ойнойт. Ошондуктан жайыттарды рационалдуу пайдалануу чечилбеген көйгөй болуп турат.

Азыркы мезгилде, айыл чарбасынын жер аянттары жана башка ресурстары менчик болуп калганына байланыштуу, агрокомплексинин өсүшүнө эң керектүү нормативдерди кайра кароо концепциясы турат. Ошондуктан коомчулукта мурункудай тоталдуу көзөмөл кылынбай, айыл чарба тоюттарын пайдалануунун эффективдүүлүгүнүн багыттарын жана көлөмүн контроль кылуу функциясы калды. Ал эми жер кыртышынын табигый семиздик касиеттеринин параметрлери салыштырмалуу окшош болсо, анда коомчулук, чарба субъектилеринин иш чараларынын жыйынтыгынын натыйжалуулугунун даражасын, жердин ар бир гектар аянтынан семирген малдын тирүү салмагын салыштырмалуу баа берүү жолу менен аныктаса болот.

Жайыттарды пайдаланууну жакшыртуу көйгөйлөрү ар бири өзүнө тиешелүү иш чаралардын системасына таандык биринчи орундагы маселелерди чечүү менен аткаrsa болот. Алардын негизгилери төмөндө көрсөтүлгөн:

1. Массалык түрдө, системасыз жүргүзүлүп жаткан жайыттарды, жайлоолорду “менчиктештирүүнү” андан ары мергенчиликтин менчик өрөөн-талаалары, тоо-токойлору болуп жаткандарды токтотуш зарыл. “Менчиктештирилгендерди” кайра коомчулукка кайтаруу керек.

2. Жер кыртыштарын эрозиядан жана башка талкалануу, жоголуу процесстеринен коргоо максатында кыртышты отвальсыз кайра айдоо; кыртышты табигый деңгээлде сактоо максатында, жерди которуп айдоо, себүү, бак-дарактарды өстүрүү; шамал жана кургакчылыкка каршы иш

чаралардын системасын, жолдорун, ыкмаларын иштеп чыгуу жана өткөрүү керек.

3. Жердин түшүмдүүлүгүн жогорулатуу максатында, бир жагынан жер кыртышын органикалык азыктандырууну, экинчи жагынан агрофизикалык, агрохимиялык жана биологиялык активдүүлүктү жогорулатууга иш чараларды иштеп чыгып, системалык түрдө иш жүзүнө ашыруу зарыл. Артыкча ушул тапта, жер семирткичтерди туура колдонуу, тамчылатып сугаруу, тоолуу жерлерге импульсивтик суу чачуу, саздарды кургатуу, өсүмдүктөрдү алмаштырып себүүнү туура жүргүзүү жана башка иш чараларды тезинен баштоо керек, антпесе 20-30-жылдардан кийин Европага окшоп жайыттардан айрылып калышыбыз мүнкүн.

4. Жер кыртышынын экологиялык түшүмдүүлүгүн жогору деңгээлде жүргүзүү жана пайдалануу максатында көп комплекстүү иш чараларды аткаруу зарыл.

Жайыттарды пайдаланууну жакшыртуу маселеси жерди иштетүүнүн (дыйканчылыктын) рационалдуу системасын кабыл алуу жана ишке ашыруу дегендикке жатат. Бул маселе агротехникалык, мелиоративдик, уюштуруу, башкаруу, жана экономикалык иш чаралар менен чечилет. Мунун баарысы жайыттарды рационалдуу пайдалануу, сактап калуу, калыбына келтирүү жана түшүмдүүлүктү жогорулатуу максаттарда жүргүзүлөт.

Жайыттарды натыйжалуу пайдалануунун конкреттүү мисалы катары, эки фермердин салыштырмалуу иш тажрыйбасынан көрсөк болот. Фермерлер Атбашы районунда Бирилик айлында жана Чар чөлкөмүндө иш алып барып, тың турмуш өткөрүп, үй бүлөөсүн багып жатышат. Төмөнкү таблицада салыштырмалуу эки жылдык тоюттун кышкы төрт ай аралыгындагы чыгашасынын суммасы сан менен берилген:

Табл. 1.2.

Тоюттун чыгашасынын суммасынын структурасы

Чарбанын аты	Экономикалык көрсөткүчтөр	2013-жыл		2014-жыл	
		кой	жылкы	кой	жылкы
Фермер Жеңишбек	• Малдын саны	90	20	105	24
	• Чабылган чөптүн көлөмүнүн суммасы (сом)	1800	38000	2100	63000
	• Жем, арпанын көлөмүнүн суммасы (сом)	1300	1800	1300	2600
	Баардыгы (сом)	3100	39800	3400	65600
Фермер Дүйшөнбек	• Малдын саны	60	18	80	26
	• Чабылган	1200	-	1600	-

	чөптүн көлөмүнүн суммасы (сом)				
	• Жем, арпанын көлөмүнүн суммасы (сом)	1500	-	1500	-
	Баардыгы (сом)	2700	-	3100	-

Таблицада көрсөтүлгөндөй фермер Жеңишбектин тоют чыгашасы бир жылдык сезондо 2013-жылда 42900 сом болгон, ал эми 2014-жылда 69000 сомду түзгөн, ага салыштырмалуу фермер Дүйшөнбек жыл ичинде жайытты эффективдүү пайдаланып, төлү да жаман болгон эмес, кирешеси да салыштырмалуу фермер Жеңишбекке караганда 2013-жылы 40200 сомго, ал эми 2014-жылы 65900 сомго көбүрөөк болуп, тоюттун чыгаша суммасын жайыттын эсебинен үнөмдөп калган.

Негизи, фермер Дүйшөнбек кышкы 4-5 айда жылкыга чөп салбай жайытта баккандыктан тоют даярдоо көйгөйү болгон эмес. Мындай мисалды Нарын районунун Дөбөлү айылынын фермери Султанаалынын Чалкан-Курай деген жайлоодо кыштап-жайлап мал бакканынан мисал алып, эсеп кысабын жүргүзсө болот. Ушундай ыкма менен мал багып, кирешесин жылдан жалга көбөйтүп жатканын Кыргызстандын белгилүү инсаны Социалистик эмгектин эки жолку баатыры Таштанбек Акматов нечен ирээт телеканалдардан айтып жүрөт.

Адабияттар:

1. Абдыгазиев И.А., Тынаев С.М., Омуралиева Д.К. Концепция аграрного развития Нарынской области за 2012 г. – Бишкек, 2006.
2. Асан уулу К. О развитии аграрного сектора // Вестник УЭП, № 4.- Бишкек, 2012.
3. Мамытов А.М. Почвы Центрального Тянь-Шаня. Фрунзе, 1963.

Рецензент: э.и.д., профессор Омуралиева Д.К.